

Bódig Mátyás

[Vissza a tartalomhoz](#)

A jogelmélet mint gyakorlati filozófia*

VI.

1.

Az 1998-ban megjelent *Jurisprudence as Practical Philosophy* szolgáltatója Postema módszertani tárgyú Hart-kritikájának legteljesebb és legkoncentráltabb kifejtését. Vég-ső következtetéseimhez ez az összefoglalás adja a támpontot. A szöveg már csak azért is érdemel külön tárgyalást, mert tematikája sokban különbözik a korábbi írásokétól, és mert néhány kérdésben Postema álláspontjának további elmozdulását is jelzi.

Az elemzés középpontjában itt Hart módszertani hagyatékának legfontosabb eleme, a jogelmélet *értelmező* társadalomtudományként való felfogása áll. Postema azt igyekszik megmutatni, hogy az, ha a jogelméletet alapvetően interpretív, „hermeneutikus”¹ jellegű vállalkozásként fogjuk fel, a jogelmélet aktuális gyakorlatának eltorzításához vezet. Elfelejteti velünk, hogy a filozófiai jogelmélet elsősorban [is] gyakorlati, és nem elméleti tudomány (lásd POSTEMA 1998, 330). Ha filozófiailag megvilágító módon akarunk számot adni a jog sajátos normativitásáról, akkor el kell fogadnunk, hogy a normativitás problémája a gyakorlati filozófia illetékességébe tartozik. Soha nem fogjuk tisztázni egy értelmező társadalomtudomány keretei között.

Postema szerint Hart „hermeneutikus” jogelméletének hiányosságai alapvetően két nehézségben fejeződnek ki. Az egyik nehézséget az okozza, hogy a normativitás kérdését Hart az úgynevezett „személyes nézőpont” megragadásával tartotta megoldhatónak (POSTEMA 1998, 349), a másikat pedig az, hogy a jogelmélet alapvető feladatát elméleti és nem gyakorlati jellegűnek tartotta (POSTEMA 1998, 349). Postema végkövetkeztetése a lényegét illetően ebben a szövegben is ugyanaz, mint az autonómiatanulmányban, bár a konklúziót itt John Finnis segítségével foglalja össze: „A jog vizsgálatát illetően a teoretikus számára azoknak az összefüggéseknek az ismerete és leírása a legfontosabb, amelyek a teoretikus megítélése szerint gyakorlati nézőpontból fontossá teszik, hogy legyen jogunk” (FINNIS 1982, 16; vö. POSTEMA 1998, 356). A jogelméletnek azért kell gyakorlati filozófiaként megvalósulnia, mert a jogelméleti reflexiónak mindig egy helyzethez kötött, gyakorlati problémából kell kiindulnia (POSTEMA 1998, 345). A jogelméletnek vála-szolnia kell tudni arra a kérdésre, miért fontos, hogy legyen jogunk.²

* A tanulmány a *Világosság* 2010/1 (tavaszi) számában megjelent írás második része.

¹ „Hermeneutikus”-t írok (ráadásul idézőjelben), mert a „hermeneutikait” filozófiatörténeti okokból félrevezetőnek érezném. Arra utalhatna ugyanis, hogy a megközelítésnek van valami köze a hermeneutikai hagyományhoz. Postema és a hermeneutikai hagyomány viszonyáról egyébként lentebb lesz még mondanivalóm. Lásd a VI.6. szakaszt.

² Szeretném megjegyezni, hogy Hart deskriptív metodológiájának tarthatatlansága talán nem csak a Finnis által kidolgozott és Postema által is alkalmazott érvelést követve alapozható meg. Alternatívát jelenthet az, amit Shiner első megfogalmazója nyomán „Payne-problémának” nevez. Eszerint Hart deskriptív jogelmélete szűkségképpen egy inkonzisztens állításhalmaz elfogadásához vezet, a konzisztencia helyreállítása pedig csak a deskriptív keretből való kilépéssel képzelhető el. Lásd SHINER 1992, 65–66.

Mint az már az eddigiekből is kitűnt, Postema törekvése nem az, hogy megsemmisítse a harti jogelméletet. Ez nemcsak azt jelenti, hogy rendre kihangsúlyozza, ebben a jogelméletben vannak fontos pozitív elemek, hanem azt is, hogy Postema elképzelései néhány vonatkozásban továbbra is Hartra épülnek. Amit Postema elfogad a harti elméletből, meghatározó a *Jurisprudence as Practical Philosophy* tematikája szempontjából. a) A jog megértése szempontjából a normativitásnak meghatározó jelentősége van, ezért a jogelméletek értékelésének mércéjévé azt kell tenni, hogy mennyire képesek számot adni a jog sajátos normativitásáról. Éppen ezért a szöveg jócskán belenyúlik a Hart-kritika másik témájába, s voltaképpen arra irányul, hogy kidomborítsa a *The Normativity of Law* Hart-kritikájának módszertani következményeit. Hart sejtette ugyan, hogy a normativitás kérdésének elsődleges jelentősége van, de nem volt képes meggyőzően rámutatni, hogy ennek miért kell így lennie (POSTEMA 1998, 353–354). Ez a hiányosság arra vezethető vissza, hogy Hart nem volt hajlandó elismerni, a normativitás problémáját csak az elméletében háttérbe szorított gyakorlati filozófiai mozzanatok tematizálásával kezelhetné megfelelően. b) Postema abban is követi Hartot, hogy elismeri, a jog meghatározó sajátossága a racionális, önvezérelt cselekvők cselekvéseinek irányításában áll (lásd POSTEMA 1998, 349). A normák révén történő cselekvésszabályozás ott lehetséges, ahol az emberek „indokvezéreltek” (lásd POSTEMA 1998, 344), ezért a normák címzettjei csakis racionális lények lehetnek, akik számára „lehet indokokat szolgáltatni”. A jog megértéséhez azt kell látni, illetve azt kell megvilágítani, hogy a jog hogyan képes indokokat szolgáltatni.³

2.

A megújított Hart-kritikában a hangsúly már nem az autonómiatézis elvetésére esik. A szöveg visszatér a *Coordination and Convention* fő témájához, az elismerési szabály gyakorlati autoritásának megalapozásához. Amint azt a tanulmány első részében láttuk, Hart szerint az elismerési szabály nem tekinthető érvényesnek, csak elfogadottnak (HART 1995a, 128–132). Ezt azzal támasztotta alá, hogy kijelentette: mivel az elismerési szabály szolgáltatja a jogi szabályok érvényességi kritériumait, ugyanezek a kritériumok nem vonatkoztathatók rá (HART 1995a, 130–131). Ez persze nem tekinthető végleges válasznak: nem zárja ki, hogy értelmesen rákérdezzünk az elismerési szabály gyakorlati autoritásának, „gyakorlati erejének” az alapjaira. A kérdés elutasítását igazából az magyarázza, hogy Hart azt gondolta, az elismerési szabály gyakorlati erejére vonatkozó kérdés átvezet bennünket a gyakorlaton belüli perspektívából egy külső perspektívába (HART 1995a, 129). Ez pedig Hart egyik alapvető módszertani feltevését érvénytelenítené, mely szerint a sajátosan jogi megértést csak a belső nézőpont szem előtt tartása teszi lehetővé. Így a jogelméletnek meg kell elégednie annak a ténynek a felmutatásával, hogy az emberek, vagy az emberek egy része, az elismerési szabályhoz egy bizonyos módon viszonyul: kötelezőnek fogadja el.

Postema számára azonban ez a magyarázat nem kielégítő. A *Coordination and Convention* még azt igyekezett megmutatni, miért lehet elég, amit Hart ebben a vonatkozásban mond (lásd POSTEMA 1982, 197–198), a *Jurisprudence as Practical Philosophy* viszont azt, miért nem. Az elismerési szabály gyakorlati autoritásának kérdésére nem

³Ez az egyik oka annak, hogy Hart nem fogadta el a kényszerrel való fenyegetést a szabályok normativitásának kiindulópontjaként. Vö. HART 1995a, 78, 111. Arra vonatkozóan, hogy a szabály funkciója bizonyos fajta indokok szolgáltatása, lásd HART 1995a, 72.

adhatnak választ bizonyos viselkedésmintákat illető tények, még akkor sem, ha kiegészítjük őket a cselekvők szándékaira vonatkozó tényekkel. Lehet, hogy ezek a tények funkcionálhatnak indokokként, de csak akkor, ha van magyarázat arra, mi ad nekik olyan gyakorlati erőt, aminek folytán képesek „cselekvést vezetni” (lásd POSTEMA 1998, 337). Harttal szemben jogosan vetődik fel a kérdés (fel is tették sokan), hogy az a tény, hogy valaki valahogyan viselkedik vagy gondolkodik, miért lenne ok arra, hogy elismerjük egy szabály autoritását. Attól, hogy a bírók bizonyos módokon viselkednek, miért kellene elfogadnunk annak a szabálynak az autoritását, amely meghatározza, milyen szabályok minősülnek jogi szabálynak.

A korábbi elemzésekhez képest új elem, hogy Postema Hartnak azt a nézetét veszi célba, hogy az elismerési szabály autoritására vonatkozó kérdés az intern összefüggések extern összefüggésekkel való összekeverésének veszélyét idézi fel (HART 1995a, 131–132). Ezen a ponton tárul fel az összefüggés a deskriptív metodológia felett gyakorolt kritika és a joggal szembeni attitűdök harti elmélete között.

Hart álláspontja úgy is megragadható, hogy azért kell elutasítanunk az elismerési szabály gyakorlati autoritására vonatkozó kérdést, mert a belső nézőpont és külső nézőpont megkülönböztetése eleve a gyakorlaton kívülre, a résztvevő perspektívájának határain túlra helyezi a jog gyakorlati erejére való reflexiót (lásd POSTEMA 1998, 337). A belső nézőpontot elfoglaló cselekvőt részben éppen az definiálja, hogy ő „kétségen kívülre helyeztet” kiindulópontként fogadja el ennek a gyakorlati autoritásnak az érvényesülését. Az elismerési szabály gyakorlati autoritására vagy a külső megfigyelő, vagy az igazolási szempontokat szem előtt tartó „normatív kritikus” tud értelmesen rákérdezni (HART 1995a, 129). Az ő kérdéseik viszont, a leíró jogelmélet nézőpontjából, egészen egyszerűen nem jogelméleti kérdések (hanem mondjuk politikai filozófiai kérdések). Persze ez az érvelés csak akkor lehet meggyőző, ha a külső és a belső aspektus megkülönböztetése valóban működőképes. Azt rögtön kijelenthetjük, hogy a distinkció nem áll gyanú felett. Erre utal egyebek közt az is, hogy a Hart által irrelevánsnak tartott kérdést Hart követői közül sem MacCormick (lásd például MACCORMICK 1987, 110–113), sem Raz (lásd például RAZ 1994, 211–220) nem tartja irrelevánsnak a jogelmélet számára. Meg kell tehát vizsgálnunk a külső és a belső aspektus harti megkülönböztetését – ettől várhatjuk a deskriptív metodológia további elmélyítését.

Hart szerint a jog megértése csak oly módon lehetséges, hogy leírjuk a jog belső nézőpontját elfoglaló cselekvők reakcióit (cselekvéseit, nyelvi megnyilvánulásait).⁴ Postema ezen a ponton úgy alapozza meg kritikáját, hogy egy jól ismert és bejáratott nehézségre mutat rá: a gyakorlati orientációk pluralitására.⁵ Arról van szó, hogy a jog sokféle résztvevő cselekvő – bíró, kormányzati tisztviselő, ügyvéd, polgár – interakciójának komplex hálózata. A jognak sokféle résztvevője van. Ezért amikor „a belső nézőpontot elfoglaló résztvevő” nézőpontjának leírását jelöljük meg feladatként, valahogy választanunk kell, melyik résztvevő gyakorlati perspektívája adja a vezérfonalat. Az már első pillantásra sem tűnne jó ellenvetésnek ezzel a kihívással szemben, hogy nincs szükség ilyen választásra, mert minden „belső nézőpont” lényegileg egyforma. A résztvevők gyakorlati perspektívája, a gyakorlatban való részvételük különbségei miatt, igen különböző. Van, aki ítél, van, aki ítéletek érvekkel való módosítására tesz kísérletet, van, aki reménykedik, hogy egy bizonyos módon ítélnek felette. Ráadásul ez

⁴ Ez a gondolat a jogelméleti „interpretivizmus” alapeszméje. Az interpretivizmus elemzéseként lásd BODIG 2005.

⁵ Ez a probléma korábban, a gyakorlati orientációk interdependenciájának kérdésénél már felmerült. Lásd az V.2. szakaszt a *Világosság* 2010/1-es számában.

csak az egyik szintje a lehetséges különbségeknek, hiszen az ügyvéd lehet a polgári jogok érvényesítésének elkötelezett híve és cinikus stratégia is, a polgár pedig lehet, egyebek közt, konformista vagy lelkiismeretes anarchista. Nyilvánvaló, hogy az is válhat a gyakorlat résztvevőjévé, az is alakíthatja a gyakorlatot, aki alapvetően ellenzi a gyakorlat fenntartását, illetve aki közönyösen viszonyul annak (autoritás)igényeihez (POSTEMA 1998, 338).

Hogyan lehet eldönteni, hogy melyik résztvevő nézőpontját használja a jogelmélet vezérfonalként? Külső nézőpontból? Ennek az a veszélye, hogy a döntés, mivel nem a gyakorlat szempontjából releváns megértés szempontjaihoz igazodik, irreleváns, illetve inautentikus lesz. Elvégre maga Hart hangsúlyozta, hogy aki lecövekel a külső nézőpontnál, annak a kezéből kicsúszik a normativitás jelensége (HART 1995a, 110). Akkor belső nézőpontból kell dönteni? Ez viszont azzal a veszéllyel jár, hogy körben forog majd az érvelés (POSTEMA 1998, 338): az egyik belső nézőpontból kell majd eldönteni, hogy melyik belső nézőpontból világítható meg a legjobban a gyakorlat. Lehet, hogy Finnis igaza bizonyosodik be ezen a ponton: a leíró elmélet bizonyos pontokon kénytelen felvállalni a döntést a gyakorlati ésszerűség kérdéseiben (FINNIS 1982, 16). A dilemma nem oldható fel az elmélet gyakorlati jellegének felvállalása nélkül, tehát anélkül, hogy az elmélet megalkotója felvállalná: gyakorlati szempontok által motivált döntést hozott arról, kinek a gyakorlati orientációját tekinti elsődlegesnek: az anarchista vagy éppen a jog iránt elkötelezett hivatalos személy gyakorlati perspektíváját.

Fontos leszögezni, hogy a baj, ami itt felsejlik, valójában sokkal komolyabb, mint amilyenek elsőre látszik. Postema szerint nem pusztán arról van szó ugyanis, hogy érezhető némi homályosság annak a nézőpontnak a megalapozásában, amelyet Hart igyekszik elfoglalni a saját elemzésében. Hart ugyanis azzal próbálta leegyszerűsíteni ezt a problémát, hogy bizonyos joggal kapcsolatos attitűdöket a külső nézőponthoz sorolt. Így járt el például Holmes nevezetes „rossz emberével” (HART 1995a, 330), aki csak arra kíváncsi, mit „lehet kihozni a jogból”, vagy az „áldozattal” (HART 1995a, 224), akire a jogi intézmények nincsenek tekintettel, akit kismizmiznek, akinek tehát nincs gyakorlati indoka arra, hogy önként engedelmeskedjen a jognak. Ezeknek a „résztvevőknek” a nézőpontját Hartnál biztosan nem szabad választanunk, ha a jogot normatív társadalmi intézményként szeretnénk megérteni. Ám ha azt nézzük, mi volt a külső nézőpont eredeti leírása, súlyosan félrevezető ezeket a résztvevőket is a külső nézőpont megtestesítőinek nevezni (POSTEMA 1998, 341). A külső nézőpont ugyanis eredetileg a külső megfigyelő elfogulatlan, „elméleti” nézőpontja volt (HART 1995a, 109). A „rossz ember” és az „áldozat” azonban, bár kétségkívül nem elkötelezettek a gyakorlat iránt, semmiképpen sem elfogulatlanul vagy elméleti nézőpontból közelítenek hozzá (POSTEMA 1998, 340–341); perspektívájuk nagyon is gyakorlati: „indokvezérelt” (POSTEMA 1998, 340).

Ha viszont ez így van, akkor egyrészt zavarossá válik a külső és a belső nézőpont megkülönböztetése – az egyik nem lesz egyértelműen elfogulatlan és elméleti a másikkal szemben, amely elkötelezett, „indokvezérelt” és gyakorlati –, másrészt baj lesz Holmes és a klasszikus pozitivisták bírálatával (POSTEMA 1998, 341). Őket ugyanis Hart az úgynevezett „előrejelző értelmezéssel” hozta összefüggésbe, és azért kárhoztatta őket, mert az „extrém külső nézőpontot” foglalták el (HART 1995a, 102–110, 334). Ám ha ezen azt értette, hogy nincsenek tekintettel a cselekvőket vezető indokokra, amelyek pedig a normativitás megértése szempontjából kulcsfontosságúak, akkor ebben nem volt igaza, álláspontja pedig a külső nézőpont félrevezető ábrázolásán alapult. Ez azért érinti súlyosan Hartot, mert *A jog fogalma* koncepciója nagyon sok tekintetben azon a meggyőző-

désen alapul, hogy a jogelméleti gondolkodás két fontos változatával, a klasszikus (imperatív) pozitívizmussal és a jogi realizmussal szemben már a módszertani kiindulópont felvázolásakor fölénybe kerülhet a leíró elmélet általa képviselt formája.

Postema számára azonban nem ez az igazán fontos összefüggés itt. A külső nézőpont ábrázolásának zavaraiából ő arra a következtetésre jut, hogy Hart tévedett, amikor azt gondolta, alapvetően módszertani ellentét áll fenn közöttük és az általa bírált jogelméleti koncepciók között. Az ellentétnek igazából gyakorlati filozófiai, illetve ebből adódóan tartalmi jogelméleti eredete van (POSTEMA 1998, 341),⁶ tehát nem a „helyesen értett” leíró jogelmélet áll itt szemben más koncepciókkal. Vagy másképpen fogalmazva: ami Hartot szembefordítja a klasszikus pozitívizmussal és a realizmussal, az nem lehet pusztán a jogelmélet leíró funkciójának tisztázása.

Vajon ez az érv befejezetté teszi a deskriptív metodológia kritikájának építményét Postemánál? Mint fentebb láttuk, a *Law's Autonomy* érvelése nem volt képes kizárni a lehetőséget, hogy egy makacs leíró elmélet a gyakorlati filozófiai tartalmakat reflexív módon semlegesíti; mintegy tudatosan elhatárolja magát a gyakorlati filozófiai konnotációktól. Azt hiszem, a *Jurisprudence as Practical Philosophy* érvelése ebben a vonatkozásban hatékonyabb. Meggyőzően mutat rá, hogy a jogelmélet nem semlegesítheti annak a döntésnek a gyakorlati implikációit, amely kiválasztja a leírás tárgyát képező gyakorlati orientációt. Ez a döntés ugyanis nem a tárgyból eredő tartalmi ösztönzésen alapul, hanem az elmélet megalkotójának saját értékválasztásán. Ezért nincs elvi alapunk azt mondani, hogy a jog leírása az anarchista nézőpontjából kevésbé adekvát vagy informatív, mint az elkötelezett hivatalos személy nézőpontjából. Ám még ha az is lenne, ezt csak a deskriptív metodológiából kilépve, a gyakorlati orientációk „értékelésével” lehetne eldönteni. A jogelméleti leírás minden esetben egy gyakorlati orientáció határai között mozog. A joggal kapcsolatos gyakorlati orientációknak pedig mindig van a politikai moralitás terminusaiban kifejezhető tartalmuk. Ez a politikai moralitás a leírás tárgyának meghatározásakor a jogelmélet konstitutív mozzanatává válik.

Ez talán elegendő a Harttal szembeni kritika céljaira, de hiba lenne, ha nem számolnánk egy további ellenvetéssel. Nem lehet, hogy amit Postema sugall, az mégis meghagyja egy bizonyos leíró alapállás lehetőségét? Egy olyan alapállását, amely tudatosítja a gyakorlati orientációk közötti választás súlyát, ezért távolságtartó módon viszonyul a választáshoz. Olyan elméleti leírást produkál, amelynek mintegy *hipotetikus* szerkezete van: „Ha elkötelezett vagy, előtted így és így jelenik meg a jog”; „ha cinikus stratégia vagy, előtted így és így jelenik meg a jog.” Mindeközben nem tekinti egyik gyakorlati orientációt sem elsődlegesnek vagy analitikai szempontból kivételetnek.

Azt gondolom, hogy ezzel a „hipotetikus kifejtést preferáló” megközelítéssel szemben csak arra van szükség, hogy visszaváltsunk arra az érvelésre, amit a *Law's Autonomy* már korábban felvonultatott, és kombinálnunk kell a perspektívák közötti választás gyakorlati filozófiai jellegére vonatkozó érvet a terminológiai döntések gyakorlati filozófiai jellegére vonatkozó érveléssel. Arra kell rámutatnunk, hogy egy ilyen „hipotetikus szerkezetű” elméletnek is lesz egy sajátos terminológiai készlete, amely aligha függetleníthető a gyakorlati filozófiai konnotációktól. És ez egy ponton biztosan megtöri majd a deskriptív metodológia melletti elkötelezettséget. Annak ugyanis, hogy egyáltalán mit minősítünk egy bizonyos gyakorlati orientációnak, a résztvevői attitűdök egyik jellegzetes megnyilvánulásának, nincs semlegesesen megállapítható mércéje. Különböző szempontokat

⁶ „A jogelméletek közötti vitákat nem módszertani, hanem szubsztantív kérdések döntenek el, amelyek a jogot megalapozó indokok természetével kapcsolatosak” (POSTEMA 1998, 350).

követve egyaránt igazoltan állíthatjuk, hogy négy, öt, tíz vagy éppen megszámlálhatatlanul sok olyan gyakorlati orientáció van, amelyből a jog szignifikánsan különböző leírásait állíthatja elő a jogelméleti elemzés. És ezek az igazolások mindenképpen olyan terminológiai döntéseket implicálnak, amelyek nem határolhatóak el a gyakorlati filozófiai reflexió területétől. A hipotetikus szerkezetű leíró elmélet ezért nem valós alternatíva – terminológiájának gyakorlati filozófiai eredetű sajátosságai meghatározzák például azt, mit vesz észre gyakorlati orientációként, a leírás tárgyaként.⁷

A legerősebb érvelést tehát annak a két érvelésnek a kombinálása teszi lehetővé, amit a *Law's Autonomy* és a *Jurisprudence as Practical Philosophy* kínál: a gyakorlati orientációk közötti választás módszertani jelentőségének felmutatása, összekapcsolva a terminológiai választások gyakorlati implikációinak kiemelésével. Postema azonban, különös módon, nem jut el a két érvelés kombinálásához. Bár a jogelmélet gyakorlati filozófiai jellegének megalapozását lehetővé teszi, nem kapcsolja össze a mozzanatokat, és így mindkét érvelése kiszolgáltatott marad a deskriptív metodológia melletti érvelés egy-egy változatával szemben. A korábbi verzió azzal a változattal szemben, amely el akarja határolni magát a terminológiai döntésekben rejlő gyakorlati implikációktól, a későbbi pedig azzal a változattal szemben, amely a gyakorlatorientációk közötti választást nem szeretné felvállalni.

3.

Feltevésem szerint Postemánál azért marad el a deskriptív metodológia elleni leghatásosabb érvelés kifejtése, mert a kilencvenes években egyre inkább az a probléma foglalkoztatja, hogyan függenek össze Hart tévedései interpretivizmusával. Vezérmotívumnak egyre inkább Hart „hermeneutikus” jogelméletének elvetése látszik. Postema arra jut, hogy valójában az interpretivizmus áll a gyakorlati filozófiai metodológia elfogadásának útjában. Éppen ezért az válik az egyik központi törekvésévé, hogy a teoretikus szempontból releváns nézőpontok egy új tipológiáját állítsa elő. Ennek a tipológiának a segítségével próbál rámutatni egy olyan jogelméleti módszertani konstrukcióra, amely úgy nyújtja a jog megértésének vezérfonalát, hogy túllép az interpretivizmuson.

Mint az előző szakaszban láttuk, Postema alapjaiban kérdőjelezte meg a külső és a belső nézőpont harti megkülönböztetését. Az általa elfogadható jogelméleti módszertani konstrukcióhoz a megkülönböztetés kiigazításával lát hozzá. Azt állítja, hogy a Hart által alkalmazott distinkció felszíne alatt valójában két megkülönböztetés húzódik meg, amelyek átfedést mutatnak ugyan, de nem vágnak egybe. Az egyik a *személyes* és a *logikai* nézőpont közötti megkülönböztetés (POSTEMA 1998, 342). A személyes nézőpont mindig konkrét személyek saját motívumait, gondolatait juttatja kifejezésre; ezt fejezik ki az „ahogy én látom” típusú mondatok. A személyes nézőpont nem tekinthető azonban pusztán „privát” perspektívának, mert nem marad hozzáférhetetlen mások számára. (Például az emberek beleképzelhetik magukat egymás helyzetébe.) A logikai nézőpont ezzel szemben személy szerint nem tartozik senkihez sem, mert valamilyen tárgy felfogásának, illetve elgondolásának a módját jelenti, amire (személyes perspektívájától jobbra függetlenül) bárki képes lehet, aki a szükséges ismeretekkel rendelkezik. A logikai pers-

⁷A hipotetikus szerkezetű leíró elmélettel szemben egy ennél egyszerűbb ellenvetés is megfogalmazható, amely arra épül, hogy egy ilyen elméletnek olyan drasztikusan leszűkülne a magyarázóereje, hogy aligha maradna versenyképes a jog elméleti magyarázataként. Máshol érintettem ennek a kritikának a lehetőségét. Lásd BÓDIG 2004, 115–116.

pektívákat Postema a gondolkodás vagy a deliberáció „régiónak” tekinti, amiket propozíciók, teorémák, kérdések készletével lehet jellemezni (POSTEMA 1998, 342).

A logikai nézőpont elfoglalása abban áll, hogy az ember egy meghatározott diszkurzív keretbe illeszti a gondolkodását vagy az érvelését; egy meghatározott, mások rendelkezésére is álló terminológiai készletre támaszkodva közelít meg egy kérdést; mondjuk „jogászai módon” fejezi ki magát. Fontos látni, hogy egy logikai perspektívát elfoglalhatunk több személyes perspektíva háttere előtt is. Jogászai módon fejezheti ki magát az is, aki erősen hisz a jog autoritásában, de az is, aki csak azt gondolja, egy adott helyzetben éppen erre van szükség (például ez kell egy vizsga sikeres teljesítéséhez).

Postema másik disztinkciója a gondolkodás *elméleti és gyakorlati változata* között tesz különbséget (POSTEMA 1998, 342). Az „elméleti” vizsgálódás központi kérdése az, hogy „mi van?”, „mi a helyzet?”, pontosabban annak felfedezésére, tisztázására, megértésére törekszik, ami van. A „gyakorlati” vizsgálódás ezzel szemben annak felfedezésére, meghatározására, eldöntésére törekszik, hogy „mit tegyek?”, „hogyan döntsek?”, „hogyan oldjam meg”.⁸

Nos, Hart ábrázolási módja arra utal, hogy a belső nézőpontot személyes perspektívaként fogta fel. Minden bizonnyal abból indult ki, hogy a gyakorlati döntés, vita, gondolkodás szükségképpen a személyes perspektívához kapcsolódik. Nem számolt azzal, hogy a gyakorlati kérdéseket személytelenül, azaz logikai perspektívából is fel lehet vetni (POSTEMA 1998, 343). Így szem elől tévesztett egy fontos különbséget; a személyes perspektívából felvetett gyakorlati kérdések attitűdökre, válaszokra, meggyőződésekre, elhatározásokra, elkötelezettségekre stb. vonatkoznak, míg a logikai perspektívából felvetett kérdések problémákra, koncepciókra, normákra, indokokra, érvekre. Éppen ezért az, ahogy ő ábrázolja a belső nézőpontot, nem tudja igazán kezelni az ilyesféle kérdések struktúráját: „Mit követel ebben az esetben a jog, tekintet nélkül arra, én magam tisztelem-e?” (POSTEMA 1998, 344).

Postema szerint ez a felismerés elvezet bennünket Hart egyik fontos tételének cáfolatához. Mint láttuk, Hart szükségesnek tartotta, hogy a jogelmélet, sajátos teoretikus perspektívájának megalapozásakor, igazodjon egy bizonyos gyakorlati orientációhoz; Hart esetében az elkötelezett hivatalos személy „belső” nézőpontjához. Ennek a nézőpontnak analitikai elsőbbsége van. Ám Postema szerint erre valójában nincsen szükség. A jogelmélet számára irányadó gyakorlati perspektívájának nem kell azonosnak lennie sem a bíró, sem az ügyvéd, sem az állampolgár személyes nézőpontjával. A Hart által felvetett döntési probléma nem megkerülhetetlen – „bár természetesen azok a gyakorlati kérdések, amelyekkel a bírók, az ügyvédek, az állampolgárok a jog területén szembesülnek, érdekes és fontos vonatkozásokban különbözhetnek” (POSTEMA 1998, 344).

Úgy tűnik, Hart azt gondolta, mivel a jog természetét tisztázó vizsgálódás csakis személytelen lehet, és mivel a gyakorlati vizsgálódás és a személyes perspektíva között belső összefüggés van, a jog természetét tisztázó vizsgálódás csakis elméleti lehet. A teoretikusnak muszáj ugyan számolnia a résztvevők személyes nézőpontjával, mert az ő gyakorlati döntéseik kulcsa ebben rejlik, de ki kell kapcsolnia a saját személyes nézőpontját, hogy a vizsgált társadalmi gyakorlatot értse meg, ne a vele kapcsolatos saját vélekedéseit. A jogelmélet módszertani alaphelyzetét ez a kettős követelmény határozza meg: a személyes nézőpontot a résztvevők vonatkozásában a középpontba kell állítani, a teoretikus vonatkozásában viszont a lehető legnagyobb mértékben háttérbe kell

⁸A kérdések formájának nincs minden esetben meghatározó jelentősége. A „mi az igazságosság?” kérdés attól még gyakorlati kérdés marad, hogy az elméleti kérdések formáját vette fel. Lásd POSTEMA 1998, 342.

szorítani. Ebben az értelemben mondja Hart, hogy az elemző a résztvevők nézőpontjával csak mint lejegyzendő tényekkel számol, illetve hogy ő maga nem értékkel, bár értékeléseket ír le.

Postema végkövetkeztetései szempontjából fontos, hogy a gyakorlati és az elméleti vizsgálódás közötti megkülönböztetés tovább finomítható, ha a „gyakorlati” terrénumban belül megkülönböztetjük az *ideális* és a *gyakorlatorientált* megközelítéseket (POSTEMA 1998, 344). Egy gyakorlati perspektívát orientálhatnak ideális kérdések és nem ideális helyzetekre vonatkozó gyakorlati kérdések is. Ebben az értelemben például ideális kérdéseket tematizálnak a normatív demokraciáelméletek vagy az igazságosságelméletek, amennyiben azokra a társadalmi intézményekre kérdeznek rá, amelyeket a legjobb lenne bevezetni, és amelyek bevezetésére jó okunk van törekedni (POSTEMA 1998, 344). (Ennek a gyakorlati perspektívának a példája Rawls fő műve, *Az igazságosság elmélete* [RAWLS 1997, 21–78].) A nem ideális gyakorlati perspektívák kétféleképpen térhetnek el az ideálisaktól: lehetnek *gyakorlatorientáltak* vagy *átmenetiek* (POSTEMA 1998, 344). Az átmeneti perspektívák arra vonatkoznak, mit tegyünk, hogy közelebb hozzuk intézményeinket a megfogalmazott ideálokhoz. Ezzel szemben a gyakorlatorientált vizsgálódások már funkcionáló intézményekkel kapcsolatos gyakorlati kérdéseket tárgyalnak, tehát nem arra vonatkoznak, mit tegyünk a gyakorlattal, hanem arra, hogy mit tegyünk bizonyos esetekben a gyakorlat keretében (POSTEMA 1998, 345).

Amire Postemának szüksége van Hart-kritikájához, az a *gyakorlatorientált gyakorlati perspektíva* lehetősége. Ez nem személyes, hanem logikai nézőpont: nem attitűdöket juttat kifejezésre, hanem egy „logikai teret” definiál. Ezt a logikai teret nem a résztvevők meggyőződése, attitűdjei, elkötelezettségei határozzák meg, hanem a gyakorlat inherens sajátosságai. A gyakorlat formájára vonatkozó kérdés ebben a logikai térben „szituált” (egy konkrét gyakorlatra vonatkozó) gyakorlati kérdésként vetődik fel – nem elméleti problémaként, nem is egy ideális-gyakorlati vizsgálódás tárgyaként (POSTEMA 1998, 345). Olyan szituált gyakorlati kérdésekre kell gondolnunk, mint például „mi a jog értelme, és a létező gyakorlatok hogyan szolgálják ezt az értelmet?”.

Postema interpretívizmuskritikájának kulcsa a logikai perspektíva lehetőségének felmutatása. Ez ugyanis szerinte nem igényel interpretív megközelítést, mégis képes a gyakorlat elméleti tisztásának hátterét megadni. A kérdés csak az, hogy a logikai perspektíva felmutatása valóban képes-e kiváltani az interpretív megközelítést, képes-e fölöslegessé tenni, de legalábbis másodlagos jelentőségűvé degradálni a résztvevői attitűdök interpretív elemzését.

Maga Postema is látja, a kérdés tisztázása azért ütközik nehézségekbe, mert a gyakorlat nem absztrakt entitás, hanem konkrét, a résztvevőkhöz tartozó és az ő cselekvéseik révén formálódó társadalmi jelenség (lásd POSTEMA 1998, 345). Ezért nincs általános érvényű elméleti válasz arra a kérdésre, vajon a résztvevők meggyőződése milyen mértékben relevánsak a gyakorlat megértése szempontjából. Ám ebből nem következik, hogy a gyakorlatot adekvát módon megérthetjük a résztvevők személyes attitűdjeinek feltérképezésével, ahogyan Hart remélte. Hart megközelítésmódja ugyanis elmos egy analitikai szempontból fontos különbségtevést. Az ugyan igaz, hogy amikor meg akarunk ismerni egy társadalmi gyakorlatot, általában a résztvevőknél kell érdeklődnünk. Ritka az, hogy egy gyakorlatot nem a résztvevők értethetnek meg velünk a legjobban. Még akkor is, ha nem elképzelhetetlen, hogy a gyakorlatnak legyenek olyan vonásai, amelyek a résztvevők előtt rejtve maradnak. Azonban a jogelmélet a *gyakorlatra* kíváncsi, nem pedig a résztvevők gyakorlatra vonatkozó *véleke-*

déseire (vö. POSTEMA 1998, 351, 355–356). Ez utóbbi ugyanis egy másik kérdés, a rá adott válasz nem a gyakorlatot érteti meg velünk, hanem a résztvevőket a gyakorlatban, és csak ezen keresztül, közvetve a gyakorlatot. Hart az előbbi kérdést az utóbbival cserélte fel, és ezzel elkövette az „interpretivista tévedést”.

4.

De vajon tényleg elég ennyi az interpretivizmus elvetéséhez? Érdemes még egy pillantást vetni azokra az indokokra, amelyek miatt Hart a résztvevői attitűdöket (személyes perspektívákat) állította a középpontba. Az angol jogfilozófus szerint a jogelmélet eredményességének mércéje az, számot tud-e adni a normativitás jelenségéről, márpedig erre csak a belső nézőpontot tekintetbe vevő elméletek lehetnek képesek. Postema ezen a ponton a következőképpen értelmezi Hartot: a) A gyakorlat normativitása abban áll, hogy képes indokokat szolgáltatni a cselekvőknek. b) Indokokat azonban csak úgy lehet szolgáltatni, ha az emberek képesek azokat felfogni (POSTEMA 1998, 353), ezért a jogelméleti magyarázatban elsőbbséget kell adni az elkötelezett résztvevők attitűdjeinek. Láttatni kell, „miként látja a csoport a saját viselkedését” (HART 1995a, 110).

Itt tárul fel Hart sajátos *interpretivizmusának* alapja. A jogelméletnek azért kell értelmező jellegűnek lennie, mert a normativitást kell megvilágítania: a normativitás titka a résztvevői attitűdökben rejlik, amelyekhez csak a leíró értelmezés férhet hozzá. A leíró értelmezés horizontján a gyakorlat komplex társadalmi tényként jelenik meg az elemző számára (POSTEMA 1998, 331). A „megértő jogelmélet” arról a tényről számol be, hogy a belső nézőpontot elfoglaló résztvevők jellemzően bizonyos meggyőződésekhez tartják magukat, egy bizonyos módon ítélik meg, illetve értékelnek helyzeteket, magatartásokat, követelményeket. Az elmélet feladata azonban nem az, hogy sűrű leírást adjon magukról a meggyőződésekről, és aztán elégedjen is meg ennyivel: a meggyőződések olyan adatokká kell alakítania, amelyekből a gyakorlatot tudja tisztázni és magyarázni (POSTEMA 1998, 332). Ezért végső soron a fogalmi, illetve nyelvi analízist tekinti feladatának, amely egyfajta leíró szociológia szolgálatában áll.⁹

Postema azonban felveti a kérdést, hogy ha még el is fogadnánk, hogy a jogi szabály azért lehet normatív jelenség, mert van belső aspektusa, miért következne ebből, hogy az egyetlen helyes megközelítés az attitűdök értelmezése. Hart megközelítése még első pillantásra is csak azért tűnik meggyőzőnek, mert csak a legdurvább behaviorista metodológiákat vette fontolóra alternatívaként, amikor elvetette a külső leírás relevanciáját. Nem nézett szembe az olyan, kifinomultabb szociológiai megközelítésekkel, amelyek számolnak ugyan a résztvevők attitűdjeivel, de nem azokat állítják a középpontba. Postema szerint ilyen lehet például Weber, Marx vagy Parsons metodológiája (POSTEMA 1998, 353–354). Postema felveti, hogy amennyiben a Hart által elvetett külső leírás nem segít, bizonyos pszichológiai vonások (beállítódások) leírása miért segítene (POSTEMA 1998, 354).

Ez a kérdés így persze valamelyest pontatlan, mert Hart nyelvileg leképezett attitűdöket elemzett, nem pszichológiai diszpozíciókat, jogelméleti szempontból a nyelvben leképezett attitűdök és a pszichológiai diszpozíciók kapcsolatát esetlegesnek és irrelevánsnak tartotta. Sőt kifejezetten bírálta a normativitás pszichologizáló magyarázatait (HART 1995a, 73). Ez a pontatlanság azonban nem csökkenti a Postema által

⁹„A fogalmak elemzése iránti érdeklődésem ellenére a könyv a leíró szociológia körébe tartozó tanulmánynak is tekinthető, hiszen téves az a feltevés, hogy a szavak jelentésének vizsgálata csupán magukat a szavakat világitja meg” (HART 1995a, 9).

felvetett kérdés jelentőségét, mert miért is lenne elegendő a normativitás tisztázásához meghatározott normatív nyelvi aktusok és a hozzájuk kapcsolódó jellegzetes attitűdök kiemelése és elemzése.

Az érv, mely szerint a résztvevői attitűdök konstituálják a gyakorlatot, Postema szerint nem meggyőző. Még akkor sem, ha ő is elismeri, hogy a jog társadalmi gyakorlatként csak akkor létezhet, ha gyakorolják egy közösségben, és hogy csak akkor érthetjük meg teljesen a jogot, ha meg tudjuk magyarázni, hogyan illeszkedhet a résztvevők gyakorlati okoskodásaihoz. Ez azonban előfeltételezi és nem helyettesíti a normákról mint speciális indokokról szóló gyakorlati filozófiát (POSTEMA 1998, 356). A normativitás helyes jogelméleti magyarázata nem abból indul ki, hogy bizonyos attitűdök leírásából kell körvonalaznia a gyakorlat elemeit, hanem abból, hogy először is feltesz egy gyakorlati filozófiai kérdést: „Minek köszönhetően érvényesíthető a gyakorlatnak az az igénye, hogy cselekvési indokokat szolgáltatson?” (POSTEMA 1998, 356). Az attitűdök gyakorlatot konstituáló szerepe csak az erre a kérdésre adott válasz fényében tisztázható. Itt válik a legjobban láthatóvá Postemának a jogelmélet gyakorlati filozófiai jellegével kapcsolatos elgondolása, valamint az, mi indította az interpretivizmus kritikájára.

5.

Ezen a ponton érdemes magát Postemát is kritikai vizsgálat alá vonni. Mivel én magam is a jogelméleti interpretivizmus híve vagyok, nehéz elfogadnom azt, ahogy Postema megkérdőjelezi az attitűdökre való utalás alapvető jelentőségét a jogi normativitás magyarázatában. Azt állítja, hogy a normativitás magyarázatának keretei között a résztvevők attitűdjeire vonatkozó kérdést nem kell, és első megközelítésben talán nem is szabad feltenni (POSTEMA 1998, 343). A külső és a belső nézőpont megkülönböztetése azonban nem *annyira* problematikus és nem *annyira* félrevezető, mint amilyennek Postema feltünteti. A logikai perspektíva lehetőségének felmutatása pedig nem alkalmas a résztvevői attitűdök elemzésén alapuló interpretivizmus megrendítésére.

Ha Hartnak nincs is, szerintem Raznak van jó válasza arra, ha a külső leírás nem, bizonyos kommunikatív beállítódások leírása miért segít a normativitás magyarázatában. Azért, mert valami attól válhat cselekvési indokká, *amit hisznek róla* (RAZ 1990, 170). A cselekvést emberek hajtják végre, következésképpen az lehet releváns az ő cselekvési motívumaik tekintetében, ami *őket* befolyásolja. Ezért vallja azt Raz, hogy a normativitás „meggyőződésalapú” magyarázatai közelebb járnak az igazsághoz, mint bármilyen más magyarázat. Raz maga is beleütközött abba a nehézségbe, hogy a normativitás magyarázata nem merülhet ki pusztán bizonyos személyes perspektívák tisztázásában. Ennyiben tehát ő maga is túllépett Harton. „A jog leírásakor a normatív nyelvezetet olyan emberek is használhatják, akik a világ másik oldalán, vagy több ezer évvel az után a korszak után élnek, amelyben a jogrendszer hatályban volt” (RAZ 1990, 170–171). A normativitás magyarázatának számat kell adnia erről a lehetőségről. Raz megoldása abban áll, hogy alkalmaz egy alapvető megkülönböztetést a normativitást kifejezésre juttató állítások két fajtája között (RAZ 1990, 171–172). Az egyik csoportot azok az állítások alkotják, amelyek a „jogi nézőpont” elfoglalását tanúsítják: kifejezik a hitet, hogy a jog érvényes, illetve hogy az emberek érvényes cselekvési indokok forrásának tartják. A másik csoportba ezzel szemben azok az állítások tartoznak, amelyek más emberek normákkal kapcsolatos meggyőződéseire és attitűdjeire utalnak. Arra vannak tekintettel, amit más emberek tartanak érvényes cselekvési indoknak. A különbség tehát nagy-

járól a következő két állítás eltéréseivel érzékeltethető: „nem szabad megtenned ezt és ezt, mert a törvény tiltja, és a törvényt tisztelni kell!”, illetve „nem szabad megtenned ezt és ezt, mert a törvény tiltja, és így a bíró a terhedre fogja róni!”.

Magam is egyetértek azzal, hogy a normativitás minden magyarázata, amely figyelmen kívül hagyja ezt az alapvető különbséget, kudarcra van ítélve. A normatív nyelvhasználat elméleti tisztázása nem indulhat ki abból, hogy mindenki a jogi nézőpontot foglalja el (mindenki ideális jogkövető), mert ez egyszerűen túl sok kézenfekvő tényt hagyyna figyelmen kívül. Holmes „rossz embere”, a cinikus stratégia, aki a jogra csak úgy van tekintettel, mint ami a hivatalos személyek várható reakcióit teszi megjósolhatóvá, valóban létezik, és alkalmanként maga is beszéli a „normák nyelvét”; ha máshol nem, hát a bíróságon. Ám a jog normativitását kizárólag a „rossz ember” nézőpontjából sem lehet megfelelően tisztázni, hiszen ez a nézőpont előfeltételezi, hogy vannak emberek, akik a jogi szabályokat érvényes cselekvési indokoknak tekintik. Ha ez nem lenne így, a „rossz embernek” egyáltalán nem kellene tekintettel lennie a jogra.

Raz leszögezi, hogy nagy hiba lenne azt gondolni, a normatív állításoknak csak ez a két fajtája létezik (RAZ 1990, 172). Inkább arról van szó, hogy ennek a kettőnek az eltérése a legfontosabb a normativitás magyarázata szempontjából. Ennek a felismerésnek köszönhető, hogy Raz megközelítése ezen a ponton fölényben van Harttal és Postemával szemben is. A kétféle normatív állítás különbsége részben megfeleltethető a belső és a külső nézőpont harti distinkciójának, és a személyes és logikai perspektíva Postema által ajánlott elválasztásának is. Ám valójában mindkettőnél gazdagabb analitikai implikációkban. Harttal szemben azért van lépéselőnyben, mert nem próbálja olyan analitikai kategóriákként kezelni a két állítástípust, amelyekbe minden normatív jelenségekre vonatkozó állítás besorolható.¹⁰ Postemával szemben viszont azért, mert rámutat, hogy ezek a perspektívák bizonyos értelemben egymásra épülnek.

Azt hiszem, ez a személyes és a logikai perspektívával sincsen másként. Az igaz, hogy a gyakorlatról nem lehet számot adni pusztán személyes perspektívák leírásával. Egyebek közt azért, mert nem csak a személyes perspektívák gyakorlatiak. Ám a gyakorlat nem létezhet anélkül, hogy lennének olyanok, akiknek a személyes perspektívája szempontjából konstitutívna bizonyulna. Ezt Hart helyesen látta.¹¹ Ezt az összefüggést Postema sem tagadhatja. Ez tükröződik abban, hogy elismeri, nincs elvont elméleti válasz arra a kérdésre, pontosan mennyire relevánsak a résztvevők meggyőződése a gyakorlat szempontjából (POSTEMA 1998, 349).

Postema talán azt akarja mondani, az attitűdök leírása csak az általa jelzett gyakorlati kérdés exponálása után, illetve arra tekintettel nyer értelmet. És ebben bizonyos értelemben igaza is van. A résztvevői attitűdök leírása csak akkor releváns, ha már tudjuk, mit jelent, hogy bizonyos gyakorlatokban az adott attitűdök szerepet játszhatnak. Ám persze Hart is értelmezhető úgy, hogy az efféle igazságokkal összhangban legyenek az állításai. Amikor azt mondta, a gyakorlatnak előfeltétele, hogy legyenek résztvevők, akik elfoglalják a belső nézőpontot (mint saját személyes nézőpontjukat), ennek nem kell azt jelentenie, hogy csak a személyes nézőpont gyakorlati. Azt is jelentheti, hogy vannak olyan gyakorlatok, amelyek a belső nézőpontot elfoglaló résztvevők nélkül egyáltalán nem létezhetnek. Persze Hart kevésbé lenne félreérthető, illetve könnyebben lehetne egy filozófiailag korrekt magyarázatot tulajdonítani neki, ha tényleg kimondta

¹⁰ Magam is amellet érveltem korábban, hogy Hart kategorizálása ebben a tekintetben gyakran félrevezető. Lásd BÓDIG 2000, 20–21.

¹¹ Ebben a tekintetben ugyancsak kitarok korábbi álláspontom mellett. Lásd BÓDIG 2000, 20.

volna, hogy vannak másfajta, fogalmilag ugyancsak konstitutív gyakorlati viszonyulások is, mint amit az általa megjelölt belső nézőpont kínál. És persze ha nem lenne vétkes a teoretikus pozíciójában rejlő gyakorlati implikációk eltagadásában.

Postema ragaszkodik ahhoz, hogy a résztvevők attitűdjére vonatkozó kérdést nem kell, első megközelítésben pedig talán nem is szabad feltenni a társadalmi gyakorlatok fogalmi tisztázása során. Ám ez valójában tévedés. Postema tézisének csak annyi alapja van, hogy pusztán a személyes perspektívák leírása nem ragadhat meg semmilyen gyakorlatot. Ahhoz ugyanis, hogy bárki személyes perspektívája konstitutív lehessen egy társadalmi gyakorlat szempontjából, előfeltételeznünk kell a társadalmi gyakorlat fogalmi lehetőségét a közösség életformájában, illetve nyelvében. A személyes attitűdök önmagukban nem alapozhatják meg ezt a fogalmi lehetőséget: senki sincs abban a helyzetben, hogy egy bizonyos személyes perspektíva kialakításával társadalmi gyakorlatot hozzon létre. Mindenekelőtt ezért kell fenntartanunk az elvi különbségtéves lehetőségét a gyakorlatra vonatkozó kérdések és a résztvevők gyakorlathoz való viszonyát érintő kérdések között.

Kétségtelen, hogy Hart hibázott, amikor ezt a distinkciót nem jelezte, nem érvényesítette explicit módon. Néhol egyébként ő maga is azt a képzetet kelti, hogy nem elég, ha néhány ember kialakítja a megfelelő személyes perspektívát; előfeltételként kell egy közösség is, amely a személyes perspektívák vonatkoztatási pontját képezi. Amikor leszögezi, hogy kell lennie belső nézőpontnak, így fogalmaz: „Ahhoz, hogy egy társadalmi szabály létezzen, legalább néhány embernek úgy kell tekintenie a kérdéses magatartást, *mint a csoport egésze részéről követendő általános mintát*” (HART 1995a, 73; kiemelés – B. M.). Jó lett volna, ha Hart kibontja ennek a kijelentésnek néhány implikációját.

Számunkra a lényeg most az, hogy Postema a logikai perspektíva fogalmának felmutatásával nem tudja „kiváltani” a résztvevői attitűdök elemzését. Valójában még egy logikai perspektíva tisztázása is csak egy interpretív megközelítés keretei között végezhető el hitelesen. Egy interpretív metodológia keretein belül kell megtalálnunk a lehetőséget, hogy érvényesítsük Postema fontos meglátásait. Például azt, hogy nem szabad összekevernünk a gyakorlat megértését a gyakorlat résztvevőjének megértésével. Vagy azt, hogy a belső és a külső nézőpont megkülönböztetése félrevezető Hartnál, de nem azért, mert az alapgondolat hibás, hanem mert belejátszik a gyakorlati és az elméleti perspektívák rosszul elgondolt megkülönböztetése.

Azt hiszem, érdemes megerősíteni ezt a felismerést egy filozófiai utalással. Az interpretívizmus kérdése kapcsolódik néhány problémához, amellyel a kései Wittgenstein is szembesült, amikor az elemi szabálykövetés jelenségét igyekezett tisztázni.¹² Wittgenstein is azt ismerte fel, hogy a szabályok egy közösség „vonatkozásában” alakulnak ki, tehát a terminológiánk szerint társadalmi gyakorlatokként. Csábító lehet ezt úgy elgondolni, hogy a társadalmi szabályok úgy jönnek létre egy közösségben, hogy az emberek bizonyos vélekedéseket alakítanak ki, és ezekhez igazítják a viselkedésüket, míg végül mintegy elterjed, normatív mintává szilárdul az ilyen viselkedésformák némelyike. Ám ellen kell állnunk ennek a csábításnak, mert paradoxonhoz vezet, ha a szabályvezérelt gyakorlatokat pusztán személyes vélekedésekből (attitűdökből) próbáljuk eredeztetni. A társadalmi cselekvés (beleértve a cselekvésre vonatkozó vélekedések formálását is) ugyanis már előfeltételezi a közös gyakorlati orientációkra hangolt közösséget. „Azt mondd tehát, hogy az emberek közötti megegyezés dönt arról, mi igaz, és mi hamis? – Igaz és hamis az, amit az emberek *mondanak*; a nyelv-

¹² Itt saját korábbi Wittgenstein-elemzésemre támaszkodom. Lásd BÓDIG 2000, 47–54.

vet illetően pedig az emberek összhangban vannak. Ez nem a vélemények egyezése, hanem az életformáé” (WITTGENSTEIN 1992, 241. §; vö. WITTGENSTEIN 1975, 184).¹³

Ebből szerintem az következik, hogy nem arra van szükség, amit Postema ajánl, vagyis hogy első megközelítésben ne tegyük fel az attitűdökre vonatkozó kérdést, hanem hogy ne tévesszük szem elől, hogyan feltételezik egymást a fogalmi összefüggések a normatív társadalmi gyakorlatokban. Nézetem szerint a reflexiók szintek nagyjából a következőképpen rakódnak egymásra: *a)* A normatív társadalmi gyakorlatok gyakorlati problémáit személytelenül is fel lehet vetni, *b)* ennek azonban előfeltételét képezik a létező gyakorlatok. *c)* A társadalmi gyakorlatok nem létezhetnek anélkül, hogy lennének résztvevők, akik velük szemben a megfelelő személyes nézőpontot elfoglalják. *d)* A megfelelő személyes nézőpont elfoglalására azonban csak az képes, aki már tagja egy olyan emberi közösségnek, amelyben társadalmi gyakorlatokat kommunikálnak.

6.

Talán már látjuk, hogy Postema módszertani tárgyú Hart-kritikája hogyan tolódott el az autonómiatézis bírálatótól az interpretivizmus bírálata felé, és hogy ezzel, még ha nem is beszélhetünk végzetes, az egész kritikai álláspont alapjait megrengető tévedésről, Postema kritikája kifejezetten félresiklott. *A Jurisprudence as Practical Philosophy* egyfajta „antiinterpretivizmus” alapjára állította a gyakorlati filozófiai metodológia melletti kiállást. Hartot és Dworkint is felelősnek mondta ki azért, hogy a kortárs diskurzusban a jogelmélet értelmező társadalomtudományként való felfogása egyfajta hegemóniára tett szert (POSTEMA 1998, 329–330). Postema úgy érzi, ez az egyik fontos akadályja annak, hogy a jogelméleti tárgyú reflexió alapvetően gyakorlati filozófiai természetére érvényre jusson. Ebben a tekintetben nyilván erősen hatott rá Stephen R. Perry, aki igyekezett rámutatni a harti és a dworkini interpretivizmus közötti kapcsolatra (POSTEMA 1998, 329; vö. PERRY 1995, 134–135). Alighanem még ennél is fontosabb azonban Michael Moore hatása, akit Postema azon kevesek közé sorol, akik ellenállnak az interpretivizmus uralmának a jogelméletben (POSTEMA 1998, 329). Moore, akár csak Postema, amellet érvel, hogy a jogelméleti diskurzusban, a jogelméleti természetére vonatkozóan, alapvető félreértések nyertek teret. Ezek egyike az a gondolat, hogy a jogelmélet feladata egyfajta *értelmezés* – mindenekelőtt a jog fogalmának értelmezése (MOORE 1992, 204–206; vö. MOORE 1989).

Postema azonban ok nélkül bizalmatlan az interpretivizmussal szemben, és minden bizonnyal félreérti Perry érvelését. Perry nem amellet érvel, hogy ugyanaz a „hermeneutikus” elkötelezettség munkál Hart és Dworkin műveiben, hanem amellet, hogy Hart „hermeneutikus” metodológiájának hiányosságai elkerülhetetlenül vezettek egy erős interpretivizmus megjelenéséhez (PERRY 1995, 134–135). Ezt semmiképpen sem lehet úgy érteni, hogy a gyakorlati filozófiai nézőpont háttérbe szorítását illetően Hart hatása még Dworkinon is érződik. Perry nem hagy kétséget afelől, hogy Dworkin interpretivizmusa gyakorlati filozófiai természetű (PERRY 1995, 125). Ez még akkor sem lehet kétely tárgya, ha Dworkin maga mondja, hogy gyakorlati filozófiai jellegű jogelmélete előfeltételezi a jog társadalomelméletét (lásd DWORKIN 1986, 14), mert ez a „társadalomelmélet” sem hagyja nála figyelmen kívül az értelmező vállalkozás normatív irányultságát.

¹³ Ez világíthatja meg azt is, milyen félreértések eloszlátása tette szükségessé, hogy a *Filozófiai vizsgálódásokban* a szabálykövetés elemzése után (a 242. §-tól) a privátnyelvkritika következzen – annak az elképzelésnek a bírálata, hogy lehetséges olyan nyelv, amelyet az ember a saját érzetei és élményei leírására használ, és amit csak ő érthet.

Azt hiszem, Postemát az viszi félre, hogy miközben az interpretivizmus két jellegzetes változatával szemben is erőteljesen érvel, megfelelkezik a harmadik lehetséges változatról, amely egyáltalán nem áll szemben azzal, amit ő helyes álláspontként körvonalaz. Egyrészt jó okkal utasítja el az értelmező társadalomtudománynak azt a változatát, amely az értelmezőt egyfajta *külső megfigyelői* pozícióba helyezi, ahol aztán minden vonatkozásban érvényre juthat egy leíró alapállás. Egy ilyen metodológia valóban körvonalazódik fontos szerzőknél, a szociológiában például Max Webernél, a hermeneutikai elméletben bizonyos értelemben Emilio Bettinél, a jogelméletben pedig éppenséggel Hartnál. (Ennek az álláspontnak a tarthatatlansága derült ki a tanulmány első részének V.4. szakaszában.) Ugyancsak jó okkal veti el Postema azt, amit Perry „erős internalizmusnak” nevez (PERRY 1995, 98). Ez bizonyos értelemben a leíró metodológia ellentéte, és azt követeli az értelmezőtől, hogy *tegye a magáévá a résztvevők attitűdjeit*, illetve orientációit. Ha megkötésekkel is, de ez a nézet tulajdonítható Peter Winch-nek.¹⁴ Mint láttuk, Postema azt gondolja, ez a felfogás elfelejtkezik arról, hogy a gyakorlat természetére vonatkozó kérdéseket személytelenül is fel lehet vetni, sőt, éppenséggel így kell felvetni.

A két „rossz” interpretivizmus között azonban fellelhető egy „jó” interpretivizmus lehetősége is. Ez a társadalomtudományt vagy éppen a jogelméletet értelmező vállalkozásnak fogja fel, de gyakorlati filozófiai jelleget tulajdonít neki. Ez a lehetőség jelenik meg Gadamer (lásd GADAMER 1979)¹⁵ és Ricœur¹⁶ filozófiai hermeneutikájában, de még Charles Taylor nézeteiben is a társadalomtudományi tevékenységről (TAYLOR 1983, 36–47). Dworkin értelmezésemelvéte, amely jogelméletének a tengelyét képezi, ugyancsak felfogható az ilyen megközelítések egyikeként.

Postema hibája ebben a vonatkozásban kettős. Egyrészt félreérti az interpretivizmus térhódításának következményeit a jogelméletben. Az interpretivizmus ugyanis nem a gyakorlati filozófiai megközelítés háttérbe szorítását eredményezte, hanem éppenséggel annak megújítását. A harti interpretivizmus kiváltotta a dworkini interpretivizmus megjelenését. Másrészt Postema ok nélkül gondolja, hogy a helyes, gyakorlatorientált megközelítés az alapkérdéseknél elébe vág a résztvevői attitűdök értelmezésének, tehát hogy a résztvevői attitűdök kérdésését első megközelítésben nem szabad felvetni. Ez az álláspont nemcsak visszalépést jelent a normativitás „meggyőződésalapú” magyarázataihoz képest, de sok vonatkozásban meggyengíti Postema érveit. Nem világos, ez az „antiinterpretivizmus” hogyan illeszkedik Postemának ahhoz a tételéhez, hogy a jogelmélet gyakorlatorientált problémái létező gyakorlatok – és nem ideális gyakorlati megközelítések – összefüggésében merülnek fel. Nem hinném, hogy a létező gyakorlatok azonosításának lenne más módja is, mint a résztvevői attitűdökre is tekintettel levő értelmezés.

Újra le szeretném szögezni, hogy Postema interpretivizmussal szembeni bizalmatlansága és a vele kapcsolatos félreértései Hart-kritikájának az alapjait nem érintik. Postema hibái ugyanis nem tehetik jóvá Hart sajátos interpretivizmusának hiányosságait. Sajnálatos következményük inkább az, hogy Postema gyakorlati filozófiai elképzeléseit kívül helyezik az egyik fontos filozófiai hagyományon, a hermeneutikán, amely rengeteget tett a gyakorlati filozófiai problematika tisztázásáért az elmúlt évtizedekben.

¹⁴ Vö. WINCH 1988, különösen 88–91. Egyébként úgy tűnik, részben éppen a Winch-féle erős internalizmus álláspontja volt az, amelynek hiányosságai Hartot egy leíró interpretivizmus felé terelték.

¹⁵ Lásd még GADAMER 2001. Korábban magam is igyekeztem rámutatni a poszt-heideggeriánus hermeneutika gyakorlati filozófiai természetére. Lásd BÓDIG 2001, 275–281, 289–293.

¹⁶ Elsősorban a kritikai hermeneutika koncepciójára gondolok. Lásd RICŰR 1981.

Ennek a résznek a lezárásaként le kell szögezmem, hogy az interpretivizmus problémájára vonatkozó elemzésben tudatosan figyelmen kívül hagytam egy lehetőséget. Amikor azt mondtam, a logikai perspektívák tisztázása is csak egy interpretív megközelítésen belül oldható meg, eleve feltételeztem, hogy ez a tisztázás nem a metafizika terepén megy végbe. Az általam felvetett interpretivizmus valódi alternatívája ugyanis az a nézet lehetne, amely a jog megértése szempontjából meghatározó teoretikus perspektívát és fogalmi készletet egy metafizika keretében dolgozza ki. Egy ilyen megközelítésben valóban nem lenne semmi interpretív. Az, hogy a résztvevők mit hisznek és mit gondolnak, tökéletesen irreleváns lenne a jog helyes megértése szempontjából – a helyes logikai perspektíva szempontjából.

Mármost a lényegét illetően éppen ezt a nézetet vállalja fel a Moore-féle antiinterpretivizmus (lásd MOORE 1992, különösen 198–200, 218). Ez ellen a megközelítés ellen metafizikai érvekkel kell felvenni a küzdelmet. Az ilyen metafizika-kritikai offenzívára azonban a jelen elemzésben nincs szükség,¹⁷ mert Postema kétségtelenül a poszt-metafizikai jogelmélet gondolatvilágához tartozik. Jól mutatják ezt a Bentham-monográfia nyelvvel kapcsolatos fejtegetései (lásd POSTEMA 1986, 332–333), valamint az, hogy a természetjogi érveléssel szemben a gyakorlati érvelés „társadalmi konstitúciós modellje” mellett állt ki (lásd POSTEMA 2000, 93–94).¹⁸ Bizonyos értelemben sértésnek éreztem volna, ha Postema antiinterpretivizmusát Moore metafizikai elkötelezettségével hozom egy platformra. Postema egyik hibáját ezért éppen abban látom, hogy amikor egy-két vonatkozásban hagyja, hogy Moore meggyőzze őt, nem veszi észre, hogy egy metafizikai ihletésű álláspontnak tesz engedményeket.

VII. GERALD POSTEMA A KORTÁRS ANGOLSZÁSZ JOGELMÉLETBEN

1.

A jogelméleti vizsgálódás természetét illetően, mint említettem, megfigyelhető egyfajta elmozdulás Postema álláspontjában az autonómiatanulmányhoz képest. Ennek egyik vonatkozása Postema Dworkinhoz való viszonyának a változása. Az autonómiatanulmányban Dworkin jogelméletét úgy méltatja, mint amely biztató lépéseket tesz egy olyan koncepció irányába, amely képes a nyilvános gyakorlati érvelést a jogi érvelésbe integrálni. Ebből (és egyéb motívumokból is) úgy tűnhet, Postema Dworkinhoz áll közel Hart-kritikájában. A *Jurisprudence as Practical Philosophy* azonban más képet fest erről a viszonyról. Postema ugyanis itt megértéssel fogadja Hart ellenállását az (ideális) igazolási szempontokat követő elméletekkel szemben. Ez részleges szembefordulás Dworkinnal, hiszen nála a jogelméletet egy politikai filozófia alapozza meg, ráadásul egy olyan jogi értelmezélméletet védelmez, amely a bíróktól megköveteli a joggal mint társadalmi intézménnyel kapcsolatos ideális gyakorlati kérdések megválaszolását (lásd például DWORKIN 1986, 51–53).¹⁹

¹⁷ Máshol azonban próbáltam számot vetni Moore jogelméleti módszertani álláspontjával. Lásd BODIG 2004, 269–278.

¹⁸ Lásd még a 21. lábjegyzetet.

¹⁹ Dworkin jogelmélete Postema kategorizálása szerint bizonyos vonatkozásokban az ideális gyakorlati perspektíva példája lehet, más vonatkozásokban pedig a nem ideális gyakorlati perspektíva „átmeneti” változatáé, amely arról szól, hogyan vigyük közelebb a gyakorlatot egy meghatározott ideálhoz. Ez egyébként minden bizonnyal így van Benthammal is. Az a feladat, amit az „expozitorra” bízott, egy ideális gyakorlati elmélet kidolgozása volt, míg a „cenzornak” jutott a nem ideális gyakorlati perspektíva „átmeneti” változata: a törvényalkotás.

Postema szerint Hartnak igaza volt abban, hogy az ilyen elméleti perspektíva előfeltételezi a gyakorlat megértését, és csak másodlagos lehet a jog természetét feltáró elemzéshez képest (POSTEMA 1998, 351). Hart abban téved, hogy azt hiszi, ebben az esetben nincs más út, csak az elméleti perspektíva. Igazából az a helyzet, hogy az a megértés, amelyet az ideális gyakorlati elméletek feltételeznek, egy gyakorlatorientált gyakorlati vizsgálódás feladata. „A gyakorlati jogelmélet feladata ugyanis éppenséggel az, hogy számot adjon arról, mi a jog. Ezt a gyakorlati filozófia egyik feladatának tekinti, és nem enged a kísértésnek, hogy értékeljen, mielőtt elvégezné a megértéshez szükséges munkát” (POSTEMA 1998, 351). Ezen még az a belátás sem változtat, hogy (szemben azzal, amit Hart állított) a joggal kapcsolatos vizsgálódás elkerülhetetlenül támaszkodik gyakorlati, sőt morális megfontolásokra, amikor a gyakorlat megértését tűzi ki célként (POSTEMA 1998, 352).

Ezen a ponton Postema álláspontja egyfajta párhuzamos Dworkin- és Hart-kritikaként is olvasható. Leszögezi ugyanis, hogy „a gyakorlatorientált gyakorlati vizsgálódás kérdése sohasem az, hogy a gyakorlat milyen koncepcióját, képét vagy definícióját lenne a leghasznosabb vagy gyakorlatilag a legelőnyösebb elfogadni” (POSTEMA 1998, 351). Dworkin éppen egy ilyen, a jogot „tökéletesíteni próbáló” koncepciót terjeszt elő (lásd DWORKIN 1986, 52–53). Postema ezt azért fogadja bizalmatlanul, mert ezzel a gyakorlati vizsgálódást egyfajta „fogalmi mérnökösödéssé” alakítjuk (POSTEMA 1998, 352). Ez pedig súlyos félreértés lenne.

Ugyanakkor ennek a felismerésnek nem kell visszavinnie bennünket egy olyan jogelmélet álláspontjára, amely abból az Austin által megfogalmazott felismerésből, hogy a jog létezése és értékelése két különböző dolog, a leíró jogelmélet erkölcsi semlegességének szükségességére következtet. Postema ugyanis úgy fogja fel a híres austini tételt, mint ami a jogról szól, nem pedig a jog tanulmányozásáról (POSTEMA 1998, 352); nem a jogelméleti metodológia egyik alaptételét jeleníti meg, hanem egyszerűen arra mutat rá, hogy a jog nem automatikusan igazolt, illetve hogy morális alapon kifogást emelhetünk a jog szabályai ellen úgy is, hogy érvényességét vitatnánk. Ez a gyakorlat alapvető sajátosságai közé tartozik, amelyekkel minden jogelméletnek számot kell vetnie.

Az, hogy értelmesen különbséget tudunk tenni a jog létezésének és értékének kérdése között, valójában nem arra mutat, hogy a jogról kétféle hasznos elméletet lehet alkotni, egy leíró elméletet a jog „létezéséről” és egy igazolási jellegűt (ideális gyakorlatit) az értékelés megalapozásához.²⁰ Inkább olyan elméleti perspektívára van szükségünk, amelyből koherens módon adhatunk számot a jog igényéről, hogy cselekvési indokokat szolgáltatson vagy kötelezzen, annak ellenére, hogy nincs egyetértés a megkövetelt cselekvés értékéről. Ennek az elméleti perspektívának az lesz az egyik relevanciakritériuma, hogy mennyire tud számot adni az ideális és az aktuális jog közötti szakadék lehetőségéről (POSTEMA 1998, 352).

2.

Postema pozícióját úgy jellemezhetnénk, mint amely valamiképpen a Hart utáni jogelmélet három változata, Raz, Dworkin és Finnis álláspontja között helyezkedik el. Szövegei nagyon sok vonatkozásban Joseph Raz jogfilozófiáját használják reflexiók bázisként. Erre a *Law's Autonomy* nyújtja a legjobb példát, amely a jog autonómiáját valló

²⁰ Hart láthatólag tényleg ebben az értelemben különböztette meg a saját koncepcióját Dworkinétól: azt mondta róla, „másképpen hasznos”. Lásd HART 1995b, 277.

felfogás középpontjába a „források tézisé” és a „pre-emptív tézist” helyezi (POSTEMA 1996, 82). Mindkettő Joseph Raz elméletének sarokkövei közé tartozik: az előbbi képezi az általa vallott jogpozitivizmus magját, az utóbbi pedig autoritáselméletének egyik fontos építőeleme. Amikor Postema a *Jurisprudence as Practical Philosophy*ban alternatívát kínál Hart módszertani álláspontjával szemben, stratégiai jelentőséget tulajdonít a cselekvési indokok elemzésének, ebben a tekintetben pedig nagyjából ugyancsak Razra, pontosabban Raznak a *Practical Reason and Norms* című könyvében kifejtett elméletére támaszkodik (POSTEMA 1998, 346–348; vö. RAZ 1990, 15–48). Ráadásul a kifejezetten Hart-kritikaként megírt *Jurisprudence as Practical Philosophy* több ponton inkább Razzal próbál megküzdeni, mert az ő módszertani álláspontját erősebbnek ítéli Harténál (lásd például POSTEMA 1998, 332, 334).

Ugyanebben az írásban Postema módszertani vonatkozásban Finnist követi, pontosabban végső következtetésként egy Finnis-tézis igazsága mellett áll ki (POSTEMA 1998, 356), azzal a fenntartással, hogy ez részéről nem jelent semmiféle elkötelezettséget a természetjog iránt.²¹

A *Law's Autonomy*, amely a jogelmélet és a nyilvános gyakorlati érvelés közötti szoros összefüggés mellett érvel, Dworkint jelöli meg olyan szerzőként, aki lépéseket tett ebbe az irányba, bár kísérletének sikere Postema szerint még eldöntetlen (POSTEMA 1996, 111–112). Ugyanakkor, amint azt az imént jeleztem, Postema Hart-kritikája sok vonatkozásban egy Dworkin-kritika alapjait is megteremti. Úgy tűnik, a gyakorlati megközelítésnek nem azt a változatát tartja megfelelőnek a harti elmélet alternatívájaként, amelyet Dworkin fejt ki. Postema arra jut, hogy az ideális gyakorlati problémák (amelyek központi szerepet játszanak Dworkinnál) csak másodlagosak lehetnek egy, a jog megértését célba vevő jogelméletben. A gyakorlati filozófiai perspektíva másképpen rajzolódik ki a jogelméletben, mint ahogy Dworkin gondolja.²²

Megítélésem szerint Postema a gyakorlati filozófia és a jogelmélet kapcsolatát tekintve a helyes úton jár, mert a Hart által motivált és Hart utáni jogelmélet kibontakozási lehetőségét valóban a Finnis, Raz és Dworkin által kijelölt „háromszögben” kell kutatnunk.

²¹ Ennek mélyebb okai nemigen derülnek ki Postema jogelméleti műveiből. Jogelméleti szövegeiben csak egyes vonatkozásai merülnek fel annak, hogy miért tartja távol magát a természetjogtól. A legfontosabb támpontot a *The Normativity of Law* kínálja, amelyben Postema a társadalmi gyakorlatok konvencionalista magyarázata mellett áll ki a naturalista magyarázatokkal szemben (lásd POSTEMA 1987b, 93–104). Ebben a vonatkozásban szerintem nem jogelméleti művei tárják fel igazán a pozícióját. Máshol tett például utalást arra, hogy szerinte a gyakorlati igazolás természetjogi modellje, amely megengedi, hogy legalább a gyakorlati indokok némelyikének mérlegelését mentesítsük az interszubjektív igazolás deliberatív feltételei alól, nem igazodik jól a nyilvános gyakorlati érvelés szükségleteihez. Postema konvencionalizmusa tehát a gyakorlati érvelés „társadalmi konstitúciós modellje” melletti kiállásból ered. Ebben a modellben a gyakorlati igazolási kérdések eleve interdependens emberi lények kommunikatív kapcsolataiban öltenek formát, eleve a cselekvők közötti együttműködés közös problémáinak összefüggésében jelennek meg. Lásd POSTEMA 2000, 93–94.

²² Postema Dworkinnal kapcsolatos kritikai nézeteinek vannak egyéb vonatkozásai is, amelyek itt most nem relevánsak. Így például Postema tett bíráló megjegyzéseket Dworkin értelmezéselméletéről. Lásd POSTEMA 1987a.

IRODALOM

- BÓDIG Mátyás 2000. *Hart, Dworkin és a jogelmélet posztmetafizikai fordulata*. Budapest: Osiris Kiadó.
- BÓDIG Mátyás 2001. Megértés, racionalitás, gyakorlati ész: Jogfilozófiai reflexiók a gadameri hermeneutikáról. In Szabó Miklós (szerk.): *Ius humanum: Ember alkotta jog*. Miskolc: Bíbor Kiadó.
- BÓDIG Mátyás 2004. *Jogelmélet és gyakorlati filozófia: Jogelméleti módszertani vizsgálódások*. Miskolc: Bíbor Kiadó.
- BÓDIG Mátyás 2005. Az interpretívizmus-probléma. In Bódig Mátyás – Gyórfi Tamás – Szabó Miklós (szerk.): *A Hart utáni jogelmélet alapproblémái*. Miskolc: Bíbor Kiadó.
- DWORKIN, Ronald 1986. *Law's Empire*. London: Fontana.
- DWORKIN, Ronald 1996. A szabályok modellje. In Szabadfalvi József (szerk.): *Mai angol–amerikai jogelméleti törekvések*. Miskolc: Bíbor Kiadó.
- DWORKIN, Ronald 2004. Hart's Postscript and the Character of Political Philosophy. *Oxford Journal of Legal Studies* 24, 1–37.
- FINNIS, John 1982. *Natural Law and Natural Rights*. Oxford: Clarendon.
- GADAMER, Hans-Georg 1979. Practical Philosophy as a Model of the Human Sciences. *Research in Phenomenology* 9, 75–85.
- GADAMER, Hans-Georg 2001. Az életvilág tudománya. In Schwendtner Tibor (szerk.): *Metszéspontok a fenomenológia és a hermeneutika határvidékén*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- HART, H. L. A. 1995a. *A jog fogalma*. Ford.: Takács Péter. Budapest: Osiris Kiadó.
- HART, H. L. A. 1995b. Utószó. In H. L. A. Hart: *A jog fogalma*. Budapest: Osiris Kiadó.
- MACCORMICK, Neil 1987. Comment [on Postema]. In Ruth Gavison (ed.): *Issues in Contemporary Legal Philosophy*. Oxford: Clarendon, 110–113.
- MOORE, Michael S. 1989. The Interpretive Turn in Modern Theory: A Turn for the Worse? *Stanford Law Review* 41, 871–957.
- MOORE, Michael S. 1992. Law as a Functional Kind. In Robert P. George (ed.): *Natural Law Theory: Contemporary Essays*. Oxford: Clarendon.
- PERRY, Stephen R. 1995. Interpretation and Methodology in Legal Theory. In Andrei Marmor (ed.): *Law and Interpretation*. Oxford: Clarendon.
- POSTEMA, Gerald J. 1982. Coordination and Convention at the Foundations of Law. *Journal of Legal Studies* 11, 165–203.
- POSTEMA, Gerald J. 1986. *Bentham and the Common Law Tradition*. Oxford: Clarendon.
- POSTEMA, Gerald J. 1987a. "Protestant" Interpretation and Social Practices. *Law and Philosophy* 6, 283–319.
- POSTEMA, Gerald J. 1987b. The Normativity of Law. In Ruth Gavison (ed.): *Issues in Contemporary Legal Philosophy*. Oxford: Clarendon.
- POSTEMA, Gerald J. 1996. Law's Autonomy and Public Practical Reason. In Robert P. George (ed.): *The Autonomy of Law: Essays on Legal Positivism*. Oxford: Clarendon.
- POSTEMA, Gerald J. 1998. Jurisprudence as Practical Philosophy. *Legal Theory* 4, 329–357.
- POSTEMA, Gerald J. 2000. On the Universality of Moral Justification. In M. Friedman et al. (eds): *Rights and Reason: Essays in Honor of Carl Wellman*. Dordrecht: Kluwer.
- RAWLS, John 1997. *Az igazságosság elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó.
- RAZ, Joseph 1990. *Practical Reason and Norms*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- RAZ, Joseph 1994. *Ethics in the Public Domain*. Oxford: Clarendon.
- RICŒUR, Paul 1981. Hermeneutics and the Critique of Ideology. In John B. Thompson (ed.): *Hermeneutics and the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press, 87–95.
- SHINER, Roger A. 1992. The Acceptance of a Legal System. In Dennis M. Patterson (ed.): *Wittgenstein and Legal Theory*. Boulder, Oxford: Westview Press.
- TAYLOR, Charles 1983. *Social Theory as Practice*. Delhi: Oxford University Press.
- WINCH Peter 1988. A társadalomtudomány eszméje és viszonya a filozófiához. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- WITTGENSTEIN, Ludwig 1975. *Lectures on the Foundations of Mathematics*. New York: Harvester.
- WITTGENSTEIN, Ludwig 1992. *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó. Szerkesztői bevezetés.